
IRINA NIKULINA (BARNAUL)

**UDZIAŁ ZESŁAŃCÓW POLSKICH
DRUGIEJ POŁOWY XIX W.
W BADANIACH NAUKOWYCH AŁTAJU**

Problematyka wiedzy przyrodniczej i etnograficznej dotyczącej Ałtaju pozostaje w pewnym związku przyczynowym z działalnością znajdujących się tam w drugiej połowie XIX wieku zesłańców politycznych, nie rzadko także polskiej narodowości.¹ W centrum ich uwagi znajdowały się zagadnienia kultury autochtonicznych mieszkańców, warunki kolonizacji, czyli osiedlania ludności z europejskiej części Rosji, możliwości eksploatacji zasobów naturalnych, handlu, warunki przyrodniczo-klimatyczne determinujące rozwój określonych gałęzi przemysłu i inne. Wyjątkowo ważne jest to, że zesłańcy polityczni byli jednymi z pierwszych, którzy dostrzegli te problemy i postanowili włączać się w ich rozwiązywanie, inicjując szereg przedsięwzięć organizacyjnych, uzyskując na nie zgodę władz nadrzędnych oraz środki na realizację wielorakich przedsięwzięć badawczych i gospodarczych. Badania przyrodnicze na terenie tego regionu stały się jednym z przejawów różnorodnej działalności społecznej, w którym wzięli udział także polscy zesłańcy.

Ogólnie znany wkład Polaków do nauki, gospodarki i kultury Syberii, obejmuje wiedzę etnograficzną o tutejszych mieszkańcach, badania przyrodnicze, działalność gospodarczą i cywilizacyjną, udział w pracach towarzystw naukowych, uczestnictwo w ekspedycjach badawczych o czym po wielokroć pisano już w polskiej i rosyjskiej literaturze przedmiotu. W artykule tym zatrzymamy się jedynie na wybranych aspektach działalności polskich zesłańców, którzy przedmiotem swych badań objęli niektóre rejony Ałtaju.

Ważnym elementem badawczo-naukowej działalności polskich zesłańców na tym terenie było ich uczestnictwo w pracach Semipałatyńskiego Komitetu Statystycznego, powstałego w 1878 roku w Semipała-

¹ Pod nazwą Ałtaj w przyjętym okresie rozumie się Ałtajski Okręg Górniczy, włączając terytorium współczesnego Kraju Ałtajskiego, Republiki Ałtaj, części obłasti: nowosybirskiej, kemerowskiej, omskiej, tomskiej oraz wschodniej części państwa Kazachstan.

tyńsku. Zesłańcy znajdujący się w Ust'-Kamieniogorsku lub w ust'-kamieniogorskim powiecie mogli wyjeżdżać poza miejsce pobytu by uczestniczyć w ekspedycjach w ramach zadań Komitetu oraz w innych eksploracjach terenowych podejmowanych z własnej inicjatywy, uzyskując na to akceptację miejscowych władz. Wypada odnotować, że Ust'-Kamieniogorsk został wyznaczony jako miejsce zsyłki decyzją Rady do Spraw Więziennictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w 1882 r.² Prócz tego część zesłańców docierała do Ust'-Kamieniogorska w następstwie starań o przeniesienie z innych miejsc, gdyż były tu łatwiejsze warunki życia. Według wspomnień zesłańca A. B. Godeonowskiego było to:

[...] małe miasteczko liczące 5 tys. mieszkańców, przepięknie usytuowane o zdrowym klimacie i dwu górskich rzekach: Irtysz i Ulba, a także o niezwyklej taniości produktów [...].³

Szczegółowymi badaniami geologicznymi Altaju zajmowali się polscy zesłańcy E. P. Michaelis i A. W. Białowieski, przebywający w Ust'-Kamieniogorsku w latach 80. XIX wieku. Adam Białowieski (3.02.1860 – po 1915), syn Wasyla, ukończył w 1877 roku, wydział fizyczno-matematyczny Uniwersytetu Kijowskiego. Zesłany był na teren Zachodniej Syberii na trzy lata pod dozór policyjny, za udział w kółku rewolucyjnym zmierzającym do obalenia porządku prawnego. Od 13 października (1877) przebywał w Ust'-Kamieniogorsku.⁴ Spotkał się tu z nim amerykański dziennikarz i podróżnik G. Kennan, który określił go jako człowieka

bardzo zdolnego, z bezstronnym poglądem na sprawy, z gruntowną znajomością literatury rosyjskiej oraz prawa i nie mniej znaczącym rozeznaniem w historii literatury zachodniej.⁵

W piśmie do gubernatora wojennego z 10 kwietnia 1886 r. Białowieski pisał, że razem z Michaelisem „podjęliśmy trud opracowania mapy geologicznej okolic miasta i bardziej ciekawych punktów powiatu. Rozpoznanie miejscowości może być dokonane w czasie wypraw, a rysować mapy będziemy razem tu w mieście”.⁶ Mając to na uwadze zezwolono mu na wyjazdy na teren powiatu. Jak odnotował Artur Kijas, mimo srogich nakazów, ograniczających swobodne poruszanie się zesłańców Białowieski otrzymał od generał-gubernatora zachodniej Syberii pozwolenie na niezbędne wyjazdy dla przeprowadzenia badań.⁷ Interesował się

² G. S. Sapargalijew, W. A. Dżakow, *Obszczestwiennno-politiceskaja diejatelnost' ssylnych polakow w dorewolucyjnym Kazachstanie*, Ałma-Ata, 1971, s. 18.

³ A. W. Godeonowskij, *Iz Pietierburga w Sibir*, [w:] „Katorga i ssyłka”, 1926, nr 5, s. 206.

⁴ CGA RK (Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Respubliki Kazachstan) F. 64, op. L., D. 5213, L. 15; D. 5241, L. 11.

⁵ G. Kennan, *Sibir' i ssyłka*, SPb 1906 s. 124.

⁶ CGA RK F. 15. Op. 2D. 83. L. 24.

⁷ A. Kijas, *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1993, s. 41.

on zlodowaceniem gór Altaju. Razem z Michaelisem podjął więc wyprawę w ciekawe pod względem geologicznym rejony Altaju, gdzie stwierdził liczne ślady dawnego zlodowacenia. Wyniki tych badań przedstawił w opracowaniu pt. *Okres lodowcowy w górach Altaju*, opublikowanym w czasopiśmie angielskim „Przyroda” za 1887 rok (A. Bialoveski, *Ice period on the Altai Range*, „Nature” 1887, vol. 35, p. 513).

Opracowanie to nie zostało jednak wówczas dostrzeżone przez rosyjskich badaczy, gdyż wtedy problem zlodowacenia Altaju pozostawał poza sferą ich szczegółowych dociekań. Jako pierwsi artykułem Białowieskiego zainteresowali nieco później się rosyjscy badacze, a zwłaszcza geograf i podróżnik A.W. Obruczew.⁸ Przetłumaczył on tekst na język rosyjski i wydrukował jako załącznik do swego artykułu pt. *Altajskije etiudy*. Według słów A. W. Białowieskiego:

formy i zjawiska geologiczne terenu Centralnego Altaju dotychczas są prawie nieznanne. W ciągu ubiegłego lata miałem możność poznać niektóre części południowego obszaru – Grzbiet Narymski do sąsiedztwa ze Stacją Altajską lub Koton-karagaj, okolice posiadka kozackiego Uruł, potem tzw. Kagunskie Stołoby z ich śnieżnym olbrzymem Bieluchoj. Później podróżowałem po dolinach Bieloj i Czernoj Biereli, odwiedziłem dolinę Jezior Arasanskich i niektóre inne miejscowości. Wszędzie byłem zaskoczony licznymi i różnorodnymi śladami i pozostałościami ogromnej polodowcowej pokrywy, którą stanowiły typowe polodowcowe osady lub wyraźne szczątki moren, a także głązy granitu, pokryte rysami. Doliny te mają bezsprzecznie charakter pochodzenia polodowcowego. Słowem, nie może budzić wątpliwości istnienie wielkiego zlodowacenia w tej miejscowości [...] Altajski okres lodowcowy, jak sądzę, miał własne uwarunkowania. Altajski system górski jest bardzo stary, i jego grzbiety dawniej były z pewnością znacznie wyższe. Być może, cały system wznosił się znacznie wyżej nad linię wiecznego śniegu, choć teraz ona obejmuje ledwie niektóre najwyższe wzniesienia. Prawdopodobnie także w tych dawno przeszłych czasach warunki meteorologiczne terenu były bardziej surowe niż dziś, w następstwie czego lodowce były znacznie większe i spływające w dół, wymodelowały U-kształtne doliny Katuni, Bieloj i Czernoj Biereli, Czynkatuju i innych. Problem periodyzacji epoki lodowej został niedawno podjęty i być może w Altaju i Błękitnych Alpach otrzymamy wartościowe dane dla pełnego zrozumienia tego istotnego problemu.⁹

W. A. Obruczew w pełni zgadzał się z sądami Białowieskiego, potwierdzając jego wnioski.¹⁰ Tym samym praca Białowieskiego nie straciła swego znaczenia naukowego i została powszechnie zaakceptowana w rosyjskiej geologii, wyznaczając w niej nowy kierunek badań w tym zakresie. Kolejną pracą A. W. Białowieskiego był artykuł pt. *O pochodzeniu granitów w dolinie rzeki Irtyszu*, opublikowany także w angielskim czasopiśmie „Przyroda”, gdzie wskazał na fakt, że granity doliny rzeki

⁸ W. A. Obruczew., *Istoria geologiczeskogo issledowania Sibiri. Period tretij (1851-1888)*, Leningrad 1934, s. 85.

⁹ Tenże, *Altajskije etjudy. Zamietki o sledach drevniego olodienija w Russkom Altaje. (Etiud pierwyj)*, [w:] *Izobranije raboty po geografii Azji*, t. 3, Moskwa 1951, s. 41-42.

¹⁰G. S. Saporagalijew, W.A. Djakow, op. cit., s. 230-232.

Irtysz powyżej Ust'-Kamieniogorska, które według A. Humboldta i G. Rose¹¹ pokrywają łupki ilaste, w rzeczywistości są żyłami przecinającymi je, co świadczy o ich młodszym wieku (A. Bieloveski, *Altaic granits*, „Nature” 1889, vol. 39, p. 30).¹²

W 1887 roku A. Biełowieski został zwolniony z nadzoru policyjnego i zezwolono mu na zamieszkanie w europejskiej części Rosji. Pozostał jednak na Syberii i przebywał w Semipałatyńsku, Ust'-kamieniogorsku oraz Barnaule, mając tam możliwości kontynuowania swoich badań przyrodniczych. We wrześniu 1890 roku wyjechał z Barnaulu do Tyflisu i w maju 1891 roku podjął pracę w zarządzie Zakaukaskiej Drogi Żelaznej.¹³

Badaniami etnograficznymi regionu zajmował się Seweryn Gross (1852-?), syn Seweryna, zesłany do zachodniej Syberii 3 stycznia 1882 r. za udział w działalności socjal-rewolucyjnej gminy w Wilnie. Skazano go na 5 lat pod nadzór policji i początkowo osadzono w Iszymie w guberni tobolskiej, w 1883 r. w Siemipałatyńsku, w 1885 r. w Ust'-Kamieniogorsku i we wsi Ulbinskiej. powiatu ust'-kamieniogorskiego. Zajmował się on rozpoznaniem warunków życia miejscowej ludności, objechał w latach 1883-1885 Kanonirskoje, Bolszenarymskie, Władimirowskie Sielenia oraz Donską i Semijarską Stanicę.¹⁴ Bardzo ciepło S. Grossa wspominał zesłaniec z Narodnej Woli S. P. Szewcow: pisząc iż:

Gross był jednym z ważniejszych politycznych zesłańców tego czasu w Kraju Stepowym w ogóle [...] Wyróżniał się głęboką wiedzą wśród towarzyszy zesłańców, ale także wiekiem – miał około 40 lat. jednolita osobowość, postawa i stałość charakteru.¹⁵

Wypada odnotować, że S. Gross aktywnie uczestniczył w pracach Semipałatyńskiego Komitetu Statystycznego. Jego wysiłek organizacyjno-intelektualny by zrzucić z siebie piętno zesłańca i być użytecznym w pracach prowadzonych przez Komitet zaowocował tym, że włączony został do prac badawczych dotyczących prawa zwyczajowego Kazachów, które charakteryzowały się autentycznością i uniwersalizmem. Bogate materiały terenowe zebrane przez S. Grossa podczas żmudnych podróży po stepach oraz odpowiednio przez niego skomentowane dotyczyły różnych aspektów struktury społecznej panującej wśród Kazachów i weszły one do opracowania pt. *Materiały dla juridyckich obyczajów kirgizów. Materialnoje prawo*, (1886).

¹¹ W 1829 r. znany niemiecki przyrodnik, geograf i podróżnik A. Humboldt razem z uczonymi berlińskimi G. Rose i K. Erenburgiem odwiedzili Ural i Altaj, zajmując się ogólnymi geologicznymi i geograficznymi badaniami.

¹² W. A. Obruczew, *Istorija geologiczeskogo issledowanija Sibiri. Period czwartyj (1889-1917)*, Moskwa – Leningrad 1937, s. 119.

¹³ *Diejatieli rewolucjonogo dwizenija w Rossji*, t. 3, Moskwa 1993, s. 508-509.

¹⁴ W. Z. Galijew, *Ssylmyje rewolucjonierj w Kazachstanie*, Alma Ata 1978, s. 132.

¹⁵ S. P. Szewcow, *Kulturnoje znaczenije politiceskoj ssyłki w Zapadnoj Sibiri*, „Katorga i Ssyłka”, 1928, nr 3, s. 81.

Podsumowując to co wyżej przedstawiono należy stwierdzić, że zesłańcy polscy drugiej połowy XIX w. pozostawili widoczny rys w historii Ałtaju i całej Syberii. Ich etnograficzne i geologiczne badania przyczyniły się do powiększenia i uogólnienia znaczącego materiału faktycznego i nie straciły swojej wartości w latach późniejszych – wyznaczyły drogę dalszego poznania regionu.

Tłumaczył Zbigniew J. Wójcik

Uwaga tłumacza:

Adam Białowieski, jak i Seweryn Gross – to badacze znani historykom nauki w Polsce, także z naszej literatury biograficznej. Piszą o nich m.in. Waclaw i Tadeusz Słabczyńscy w *Słowniku podróżników polskich*, (Warszawa 1992). A. Białowieski pochodził z guberni mińskiej, a gimnazjum ukończył w Czernichowie. Od wczesnej młodości był członkiem Narodnej Woli. Kilkakrotnie aresztowany, na zesłaniu był łącznie 20 lat. Badania w Ałtaju prowadził z E.P. Michaelisem o którym wiemy iż jest autorem kilku prac, także o przyrodzie Ałtaju. Niektóre swe wspomnienia z zesłania i – później – dobrowolnego pobytu na Syberii opisał w obszernym artykule pt. *Iz przeszłogo* (Z przeszłości) w czasopiśmie „Byłoje”, 1906. W. i T. Słabczyńscy podkreślają, że G. S. Sapargalijew i W. A. Dżakow uważali go za Polaka. Sami mają, z uwagi na imię ojca – Wasyl – co do tego wątpliwości. Zastanawiające jest jednak to, że publikacje swe ogłaszał w Anglii, co wśród inteligencji rosyjskiej wówczas nie było zjawiskiem typowym.

Seweryn Gross wywodził się ze Żmudzi. W Semipałatyńsku jako zesłaniec pracował w biurze sędziego P. Makowieckiego, który na zlecenie władz zbierał dane o prawie zwyczajowym Kazachów (wówczas Kirgizów). Zebrane przez Grossa materiały z licznych wyjazdów ukazały się w druku w Omsku z pominięciem jednak nazwiska autora. Pracę przedrukowano w 1948 r. już pod nazwiskiem P. Makowieckiego. Błąd sprostowali G. S. Sapargalijew i W. A. Dżakow. Seweryn Gross został amnestionowany w 1887 roku. Z czasem wrócił do kraju. Prawdopodobnie – jest to sugestia jego przyjaciela z zesłania, Jana Witorta – zmarł w szpitalu dla umysłowo chorych w Rydze w 1902 roku. Są też przekazy, że zmarł w Galicji.

Z.J.W.

